

Politikatörténet és objektivitás*

Pritz Pál, a 20. századi magyar külpolitika és általában a két világháború alatti s közötti Magyarország politikatörténetének kiváló szakértője ezúttal egy olyan kötettel jelentkezett, amelyben 2008 és 2011 között megjelent tanulmányait, illetve elhangzott előadásainak szerkesztett szövegeit gyűjtötte össze.

„Az objektivitás mítosza?” – teszi fel a kérdést könyvének címeiben. Pritz nem kételyeket kíván itt támasztani a történettudomány sokak által (nem is mindig ok nélkül) vitatott objektivitását illetően. Szövegeiből kiderül: sokkal inkább szakmai problémát vet fel. Arra kívánja felhívni az olvasók – köztük szakemberek – figyelmét, hogy milyen csapdákkal kell szembenéznie a történésznek a források, s kiváltképp a különböző hatások által befolyásolt szakirodalom információit mérlegelve, illetve a mindenkori politika és különböző ideológiák által formált közvélekedésekre is figyelve. A kérdésre adott általános válaszát már a *Bevezető*ben, illetve a könyv borítóján közli: „E könyv szerzője – ha nem is vitatja az effajta kételkedés komoly összetevőit, mégis – első helyen arra gondol, s arra hívja fel remélt Olvasóinak figyelmét, hogy a világ, s benne a múlt megismerhetőségére vonatkozó válaszuk roppant módon annak a kornak a szellemétől függ, melyben élünk... E kötet írásai huszadik századi metszetek alapján hazánk és a nagyvilág viszonyát vizsgálják... azon alapállásból, hogy a történet ugyan valóban nem a történelem, ám korántsem reménytelen a vállalkozás, hogy a historikus olyan történetet beszéljen el, amely

* PRITZ Pál: *Az objektivitás mítosza? Hazánk és a nagyvilág. 20. századi metszetek.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2011. 314 p.

a múlt valóságát (vagyis a történelmet) mennél hitelesebben idézi fel.” De rögtön hozzáteszi: a sikernek alapvető *szakmai* feltételei – úgy is fogalmazhatunk: kritériumai – vannak.

Ezeket a kritériumokat fogja csokorba az első tanulmány, amely a *Limes* folyóirat általa szerkesztett 2008/2. és 3., tematikus számainak tanulmányait vezette be – azok tanulságait is összegezve. A téma különösen alkalmas a történeti objektivitással kapcsolatos elvek összefoglalására, hiszen a szerző nem szokványosan – az eseményeket, folyamatokat vizsgálva –, hanem a magyarországi történészek írásaiból vonta le következtetéseit. E történészeket pedig erősen befolyásolják a magyarságról külföldön alkotott képek, vagyis az ottani körülmények, érdekek által motivált politikusok, publicisták, történészek megnyilatkozásai, amelyekhez még honi hatások is járulnak. Azaz Pritz olyan munkákkal foglalkozott, amelyeket – egyedenként is két- vagy többféle, gyakran egymással felelő szemlélet nyomait viselven magukon – kétszeres forráskritikával kell elemeznie az olvasónak.

A recenziens is elsősorban ebből a szemszögből, és nem az egyes, konkrét történeti problémák tartalmi elemeire reflektálva veszi górcső alá a munkát.

Vizsgálódásai során Pritz közismert és a szakma által elfogadott módszertani elveket foglal össze – de nem hasztalanul és nem ok nélkül. Egyrészt, mert általuk a laikus olvasót segíti reális történeti látásmód formálásában. Másrészt, mert érzelmi indítástok, ideológiai kötöttségek vagy éppen a „politikai megfelelés” szándéka miatt diplomás történészek is hajlamosak sutba vetni a szakmai követelményeket. Ezek a „kollégák” nemcsak azzal tűnnek ki, hogy egyoldalú, torz, a korabeli valóságot meghamisító képet alkotnak az ország történetének egy-egy fontos mozzanatáról, hanem azzal is, hogy politikailag bélyegeznek meg mindenkit, aki nem hajlandó beállni abban a sorba, amit ők jelölnek ki – legyen bár a megbélyegzett személy szakmai tudás és módszertani felkészültség tekintetében messze felettük álló akadémikus, aki arra is képes, hogy saját ideológiai-politikai kötődéseitől is függetlenül se magát egy-egy történeti szituáció megítélésekor. Nem vagdalozva ítélkezik, hanem előzőleg a forrásokat kritikusan elemzi, valamennyi elérhető adatot feltárja, minden körülményt mérlegel,

majd az okokat és következményeket is figyelembe véve foglal állást – s újabb adatok felszínre bukkanása nyomán vagy új felismerések hatására akár előzetes feltételezéseit is kész feladni. A fentiekhez hasonló okok miatt a hibás értékelések, a sztereotípiák vagy – Pritz szavaival – „a téves megállapítások ördögi szívóssággal élnek tovább” (136.). Miként egyes történeti kérdések egyoldalú megközelítésének gyakorlata is. Jellemző példaként érdemes ismét a szerző szavait idézni: „Közhely, hogy hazánk mozgásterét a trianoni dokumentum mily mértékben szűkítette, ám míg 1945 után következményeinek lebecsülése volt évtizedeken át szokásos, addig az elmúlt húsz esztendőben sokak szemében *ismételten* egytényezős magyarázattá egyszerűsödött, elhalványodott vagy egyszerűen eltűnt a bukáshoz vezető út, a nemzetközi horizont, a história társadalmi komponense, miközben ismét divatba jöttek a megcáfoltnak gondolt legendák, hamis magyarázatok.” (144.)

Ezért különösen fontos, hogy a szűkebb szakmai, módszertani elemeken túl kiemelt hangsúlyt kap egy általánosabb érvényű, más társadalomtudományokra és köznapi politikai gondolkodásunkra is érvényes szempont. Nevezetesen az, hogy – más kérdésekhez hasonlóan – a magyar külpolitika egyes szakaszait, eseményeit és azok értékelését (is) *tabuk nélkül*, a korabeli valóság teljességre törekvő feltárásával kell vizsgálnunk. Nemzeti szemszögből nézve ez azt jelenti, hogy elfogultság nélkül kell önvizsgálatot végeznünk. Erényeink, eredményeink feltárása mellett kíméletlenül szembe kell nézni eleink (és magunk, illetve a kortárs politikusok) gyengeségeivel, hibáival, sőt, vétkeivel. Mindezt a szerző még kiegészíti egy újabb fontos szemponttal. A hatalomváltásokkal és rendszerváltó, -módosító kísérletekkel teli 20. századi történelmünk egyik jellemző vonása, hogy a frissen hatalomra kerülők – saját legitimitásukat történeti érvekkel is igazolni akarván – gyakran egyrészt „hazaárulóknak” minősítették az előző rendszer politikusait, másrészt viszont a „nemzet nagy fiainak” a szellemi-politikai elődnek tekintett politikusokat. Pritz – aki maga is rámutat számos, az országnak és lakosságának anyagi, szellemi károkat, morális veszteséget okozó külpolitikai döntésre – határozottan állást foglal amellett, hogy egy-egy politikus tevékenysége, teljesítménye reálisan nem jellemezhető e kategóriákkal. A som-

más minősítések helyett sokoldalú, és a hosszú távú hatásokat is elemző vizsgálatok segítségével azt lehet és kell megállapítani: „az illető jól vagy rosszul képviselte, képviseli a nemzet érdekét”. (33.)

Ezt a szempontot különösen hangsúlyossá teszi az, hogy Pritz a tanulmányok többségében azt vizsgálja, miként érvényesültek a *nemzeti érdekek* a magyar külpolitika 20 századi irányítóinak gondolkodásában és gyakorlati lépéseiben.

Pritz Pál egyes munkáiban következetesen igyekszik megfelelni az ön maga számára is megfogalmazott követelményeknek. A kötet tanulmányainak többsége olyan összegző írás, amely a részleteken fölüllemelkedve – de azok alapos ismeretére támaszkodva –, az ok-okozati összefüggések, folyamatok jó értelemben vett „nagyvonalú” áttekintését adja. A fő kérdéseket azonban árnyaltan, az előzményekre és a következményekre, valamint a sokféle, egyidejű hatásokra, a mindenkori feltételrendszer egészére figyelve tekinti át. Minden egyes külpolitikai vonatkozású kérdés megítélésénél egyaránt mérlegeli a külső (nemzetközi) és a belső (társadalmi, gazdasági, kulturális stb.) körülményeket és hatásokat. A tények reális magyarázata érdekében – lévén szó szubjektív tényezők által is befolyásolt személyek döntéseiről – nemcsak az érdekek szerepét mérlegeli nagy gonddal, hanem a pszichés helyzetet és annak hatásait is. Teszi ezt mindig elsődleges forrásokra támaszkodva, gondos és precíz, helyenként briliánsnak nevezhető szövegelemzéssel, -értelmezéssel. S mindeközben azonos távolságtartással mérlegeli a magyar politikusok és más országok vezetőinek, diplomatáinak megnyilatkozásait, döntéseit és azok következményeit. Érvényes ez minden tárgyalt problémára: az első világháborútól, Tisza Istvánnak és a magyar elitnek a háború kirobbantásában játszott szerepétől, a Trianon utáni revíziós célokat szolgáló külpolitikán, Jugoszlávia megtámadásán és a Szovjetunió elleni hadba lépésen át a kádári külpolitikáig. Minden esetben megvizsgálja, mennyiben befolyásolták a döntéseket – a bármilyen forrásból fakadó – érzelmek, az illuzórikus vágyak, vagy velük szemben a valóság és annak racionális mérlegelése.

Ilyen megközelítéssel és módszerekkel vitatkozik régi és új keletű értékelésekkel, álláspontokkal, a valóság tényei által cá-

felt, vagy éppen a másfajta megközelítés, a körülmények alaposabb mérlegese nyomán feltárt új összefüggések alapján tarthatatlanná vált sztereotípiákkal s az azokat képviselő szerzőkkel. Mondhatjuk: tabukat döntöget.

Az általános értékelés igazolására számos konkrét elemzést idézhetnék, ám terjedelmi okokból csak három jellemző példát ragadok ki. Pritz néhány fontos – kevéssé ismert vagy hangoztatott – esemény, momentum felvillantásával helyez új megvilágításba külpolitikai lépéseket, kísérleteket vagy éppen dokumentumokat. Így árnyalja például Gömbös szerepét Magyarországnak a Harmadik Birodalommal szembeni elkötelezettségének kialakulásában. Anélkül, hogy felmentené a felelősség alól, megállapítja: „...történelmileg megalapozatlan az a ma is lépten-nyomon olvasható állítás, mely szerint kizárólag Gömbös Gyuláé az ódi-um a végül tragédiába torkolló magyar–német viszonyért.” (40.) Részletesebb elemzéssel bizonyítja: 1) történetírásunk egy, csupán a tárgyalások során felhasználandó segédanyagot értékelt a Kállay-kormány angoloknak küldött hivatalos memorandumaként (1943). 2) Az angol érdekek és mentalitás meggyőző adataival bizonyítja, hogy a brit kormány – szövetségesi elkötelezettségét tiszteletben tartva, ám figyelembe véve a magyarországi kormányzat politikájának eltéréseit a németek megszállta vagy velük szövetségben álló, környező országokétól – tartózkodóan kezelte az ügyet. Ezért Szegedy-Maszák Aladár 1943. februári, stockholmi kísérlete az angol álláspont áttörésére „nem sikerült, *nem sikerülhetett*”. 3) Az egész probléma összes elemét mérlegre téve állapítja meg Kállay Miklós kormányzásáról: „A máig élő ostoba legendával szemben politikáját nem a kállai kettős jellemezte, mert korántsem ide-oda hajlongott, hanem »csupán« annyit tett, hogy a nagy németbarát szólamok hangoztatása közepette folytatott olyan politikát, amely – láthattuk – 1943. március elejére a velünk szemben olyannyira szigorú Londonban is bizonyos respektust váltott ki.” (145–146.) Az ideológiai elfogultság torzító, a valós helyzet reális felmérését és értelmezését gátló, mi több, a helyes következtetések hitelét is rontó hatását mutatja be érzékletesen Lajos Iván híres *Szürke könyvének* és a könyv sorsának bemutatásával (109–122.).

Megkülönböztetett figyelmet érdemel Barcza György emlékiratainak elemzése (149–248.), s nem csak terjedelme okán. Ebben egyrészt igazolja – az általa is rendkívül fontos történeti forrásnak minősített – memoárok kritikai kiadásának fontosságát. Másrészt, ismét megkerülhetetlen módszertani szempontokat felvetve, mintát is ad arra, miként kell ezt szakszerűen elvégezni. S még inkább arra, miként lehet és kell úgy forráskritika alá venni e jellegénél fogva szükségszerűen szubjektív forrástípust, hogy az a valóság minél hitelesebb feltárását szolgálja, s ily módon hozzájárulhasson az erre is alapozott történeti munka objektivitásának biztosításához.

Nem megszokott, hogy egy szerző gyűjteményes kötetében tanulmányok mellett recenziókat is olvashatunk. A *Kritikus ponton* című blokkban (249–300.) szereplő három bírálat közlése mégis indokolt. Részben azért, mert Pritz ezekben az írásokban is következetesen érvényesíti a tanulmányaiban foglalt szakmai-módszertani követelményeket, részben pedig mert megállapításai fontos történeti problémákat vetnek fel. Kiváltképp érvényes ez Krausz Tamás könyvének ismertetésére (271–300.), amely – Barcza emlékiratainak boncolgatásához hasonlóan, de ezúttal nem egy kortárs szereplő személyes emlékezéseit, hanem egy történész kolléga kutatási eredményeit véve górcső alá – arra ad példát, miként kell egy művet sokoldalú összefüggésrendszerben, gazdag tény- és pontos korismeret alapján kritikailag elemezni és felhasználni.

Mindezek után megállapíthatjuk: Pritz Pál új kötetében saját írásaival ad választ a könyv címében általa feltett kérdésre, s mintát arra, milyen kritériumok teljesítésével, milyen módszerek alkalmazásával biztosítható az, hogy történeti feldolgozásaink – természetüknél fogva szubjektív lények, azaz történelemmel foglalkozó emberek konstrukciói – a lehetséges mértékben objektívek legyenek.

Az egyes kérdések megítélésében persze – minden ellenkező törekvése ellenére – szerzőnk is lehet szubjektív vagy egyoldalú, juthat téves következtetésekre. Erre egyetlen példát hoznék. Számos történeti ténnyel igazolható az az állítása, miszerint: „Egy ország, egy birodalom külpolitikája akkor (lehet) erős, ha mögötte erős a

nemzeti gondolat, ha úgy tetszik, erős nacionalizmus hajtja.” Itt azonban egy másik összefüggésre is fel kell hívni a figyelmet. A kötet több tanulmányában maga Pritz igazolja, hogy a túlzottan „erős nacionalizmus” által „hajtott” magyar (kül)politika számos esetben a saját csapdájába esett, mert képviselőinek szemét gyakran épp a túlhajszolt, kontrollálatlan nemzeti érzelmekek vakították, megakadályozva őket a korabeli realitások felismerésében és elfogadásában.

Az olvasó eligazodását és további tájékozódását szolgálja, hogy – a tanulmánykötetekben egyébként nem szokványos módon – egyesített bibliográfiát találunk a kötet végén, s ezáltal lehetővé vált a felesleges ismétlések elkerülése. A névmutató segítségével pedig könnyen kikereshetjük a történetek – több esetben nem is egy tanulmányban aposztrofált – szereplőit.

A tartalmi gazdagság mellett figyelmet érdemel a nemcsak szakszerű, hanem egyben élvezetes, fordulatos, egyéni szóhasználattal is fűszerezett, közérthető stílus, amellyel Pritz közreadja gondolatait. Ugyanakkor nem hallgathatjuk el, hogy egyes tanulmányokban feltűnőek az elütések, a betű-, sőt egyeztetési hibák. Évszámok elírása nyomán akár tárgyi tévedést is feltételezhet a szerzőt nem ismerő olvasó (például gróf Apponyi Albert nyilván 1918 és nem 1919 decemberében fordult levelével Károlyi Mihályhoz – 157.).

*

A több problémát is érintő, izgalmas elemzéseket tartalmazó, a külpolitikai problémák megközelítéseinek módszertani fogásait gazdagon felvonultató kötet egyaránt hasznos lehet a korszakkal foglalkozó szakembereknek, és érdekes a 20. századi magyar történelem iránt érdeklődő, egyben az ország mai külpolitikai helyzetét mérlegelő laikusok számára. Pritz több tanulmányában – a múlt eseményeit elemezve – kimondatlanul is reflektál az utóbbi évek külpolitikai szituációira, a magyar külpolitika alakítóinak lépéseire. Túl ezen, a kötet egészére is érvényes a *Limes* tematikus számai bevezetőjeként megfogalmazott cél: „Jelen vállalkozásunkkal »csupán« azt szeretnénk elérni, hogy a kötet írásai... segítsék a honi külpolitikai gondolkodás színvonalának emelését, azt, hogy a külpolitikával foglalkozók, hazánk nemzetközi kapcsolatainak

intézői ne csupán szűkebb szakterületüknek legyenek hozzáértői, de a szélesebb összefüggések világában is otthonosabban, megalapozottan, magabiztosan mozogjanak...” (12.) Éppen ezért, de nem csak ezért, utóbbiak számára is megszívlelendő olvasmány. Remélhető, hogy közülük is sokan veszik kézbe a könyvet, és saját munkájukra nézve is végiggondolják, hasznosítják tanulságait.

Vonyó József

Külvárosi '56*

A sokoldalú szerző – ezt e folyóirat olvasóinak aligha kell bizonygatni – tudtommal először írt mikrotörténeti „műfajban”. (A precizitás kedvéért: négy éve, a Heilauf Zsuzsanna szerkesztésében megjelent *Kenyér és tank* című kiadványban, amely ugyanezt a témát tárgyalja, Feitl mostani kötetéből két fejezet már megjelent.)

A szerző mikrotörténetei a XVIII. kerületről, annak két részében lejátszódott eseményekről szólnak, tehát helytörténeti, településtörténeti munkák. Bár a szerző meghatározása szerint csak részben azok, mivel ő maga nem tűzte ki célul a kerület 1956-os történetének átfogó összeállítását. Valóban, Feitl nem monográfiát írt a kerület 1956-os történetéről, vagy ezen belül valamilyen forradalmi csoport cselekményéről, hanem csakis olyan kerületi események rekonstrukciójára tett kísérletet, amelyekről levéltári források (legfőképpen peranyagok) állnak rendelkezésre. (A pontosság kedvéért: a kötet első része helytörténeti összegzés az 1949 és 1956 közötti időszakról.) Ebben eltér a Budapest forradalmáról szóló többi mikrotörténeti munkától, amelyek szerzői az egyes kerületekben vagy városrészekben működő felkelőcsoportok tevékenységének feltárására tettek kísérletet.

Az eddigi kvázi helytörténeti kiadványok azonban csak kevés érintették a peremkerületeket, ezt a hiátust legalább mérsékeli ez a kötet. A külső kerületek közül leginkább Csepel, Pesterzsébet és Újpest 1956-os múltja a legismertebb, nem véletlenül: ezekben a városrészekben vált a legjelentősebbé a helyi politika és a fegy-

* FEITL István – *Mikrotörténetek Pestszentlőrincről, Pestszentimréről – 1956* Napvilág Kiadó, Budapest, 2011. 270 p.

veres ellenállás. De e kötet meggyőzően bizonyítja, hogy 1956-ban a XVIII. kerületben is fontos – ám eddig kevésbé ismert – események zajlottak le.

Arra, hogy milyen sajátosságai vannak a külvárosi forradalmi jelenségeknek, csak a további kutatások fogják megadni a választ. (A peremvárosiak jelentős erővel vettek részt a belső kerületekben zajló forradalom történeteiben is – ahogy ezt a szerző is megemlíti.) Annyi már most is bizonyítottnak tűnik, hogy a külvárosokban – a központ távolsága miatt – hamarabb artikulálódtak az önállósodási törekvések, szinte már a forradalom kirobbanása után beindult a helyi önszerveződés, a hatalmi struktúrák átalakulása. Ezzel összefüggésben napokkal korábban elkezdődött az ancien regime fontosabb helyi bázisainak (rendőrkapitányság, pártszékház) ostroma.

A XVIII. kerületben, ahogy Feitl kötetéből kiderül, szinte rendhagyó módon elmaradt a rendőrkapitányság ostroma, viszont a pártházé (október 25.) annyira jelentős esemény volt, hogy a szerző ennek egy teljes fejezetet szentel. Sajátossága abban állt, hogy a kikerkező rendőrség a civil fegyvereseket támogatta az ostromban, s ez döntötte el a küzdelmet. A rendőrség és a felkelők ilyen mérvű egymásra találása valószínűleg példátlan a forradalom történetében, különösen annak első szakaszában. (Azt a szerzői kommentárt nem tartom kellően megalapozottnak, hogy a pártházak megtámadásának mintáját „egyfelől a fegyvereket őrző épületek megtámadása, másfelől a *Szabad Nép* székháza elleni támadás adta”. 39.)

Úgy tűnik, mintha a XVIII. kerületi rendőrök nem is ugyanahhoz a szervezethez tartoztak volna, mint az országsszerte szolgálatot teljesítő társaik: az ostromot megelőzően csak nézték a szovjet emlékmű ledöntését a kerület főterén. Nem véletlen, hogy Pap Sándor alezredes, rendőrkapitány a helyi történetek egyik főszereplőjévé vált, akinek irányításával már akkor, október 25-én megalakult a helyi nemzetőrség – csaknem egy teljes héttel korábban, mint a Király Béla honvéd tábornok és Kopácsi Sándor rendőr ezredes által vezetett országos Nemzetőrség. (Pesterzsébeten is a forradalom első napjaiban alakult meg a helyi nemzetőrség.) Abban nem értek egyet a szerzővel, hogy ez a XVIII. kerületi nem-

zetőrség az október 31-én megalakuló Nemzetőrség elődjének is tekinthető (32.), mivel ez utóbbi szervezet semmiben nem szolgált mintául az előbbinek, sőt Király Béláék valószínűleg nem is tudtak a Pap Sándor által vezetett kötelékről.

Az MDP-szervezetek gyors szétesése után viszont ugyanaz történt, mint szerte az országban. A munkahelyeken döntő változások történtek: megalakultak a munkástanácsok, és a régi rendszer hívei közül többeket eltávolítottak az üzemekből. Az állampárt szétesésével ebben a kerületben is szerveződni kezdtek a diktatúra kialakulásakor ellehetetlenített pártok, amelyeknek a tagjaiból megválasztott Forradalmi Bizottság koalíciós vezetése igyekezett megoldani a lakosság problémáit.

Ahogy Feitl kötetéből kiderül, a kerület népe nemcsak a diktatúra lebontásában és a demokrácia kibimbóztatásában vett részt, hanem az ország függetlenségének védelmében is. Az októberi szovjet beavatkozás idején a spontán módon összeverődött tömeg barikádokat emelt, majd a felkelők többször is halálos áldozatokkal járó tűzharcot vívtak a megszálló csapatokkal. A novemberi intervenció után november 8-ig harcoltak az óriási túlerőben lévő szovjet katonák ellen. Kiderül az is, hogy Pestlőrinc védelmében Renner Péter vezetésével egy viszonylag nagy létszámú (az egyik forrás szerint hatvanfőnyi) corvinista osztag is részt vett. Minderről eddig egyáltalán nem volt tudomásom, így tíz éve megjelent *Corvinisták 1956* című terjedelmes kötetemben említést sem tettem róluk. Renner Péterről több életrajzot írtam, ezek szerint hiányosan. (Mindezekről Feitl tapintatosan nem tesz említést, de ez sem enyhíti a bosszúságomat, hogy nem láttam akkoriban ezt a periratot.)

A kötet két fő részből áll. Eddig főleg az *Események* részről írtam, ennél valamivel terjedelmesebb a *Vizsgálatok* címet viselő, amely a rendőrségi vizsgálatok és perek aspektusából törekszik a tények rekonstrukciójára.

A XVIII. kerület 1956-os szerepét az ottani forradalmárok elleni számos per és a súlyos ítéletek is igazolják. Összesen hat halálos végzés született, ebből három vádlottat az ítélet-végrehajtó kezére adtak, a másik három egykori felkelő azonban már külföldön élt, velük szemben csak távollétükben hirdették ki a verdiktet. A

tragikus fejlemények között üdítő olvasni, ahogy a megtorló hatóságok bosszankodnak ezen. Ez azonban nem egyedi történet; az 1956 utáni megtorlás idején – ha nem is gyakran – előfordult, hogy a legsúlyosabb ítéletet a vádlott távollétében hozták.

A helyi Forradalmi Bizottság elleni per viszont több szempontból is rendkívüli volt, legalábbis én nem láttam ehhez hasonlót. Az elsőrendű vádlott, dr. Balogh György a hatóságok gondatlansága folytán betegségben meghalt. Még ezt megelőzően dr. Kelemen Endre igazságügyi orvos szakértő így figyelmeztetett: „A vádlottnak régen kórházban volna a helye. Egészségügyi állapotának nagyfokú rosszabbodása annak köszönhető, hogy az orvos véleménye csak arra való, hogy azt az iratokhoz csatolják.” Ez számomra azért meglepő, mert dr. Kelemen számtalan periratban szerepel, de mindeddig nem találkoztam olyan megnyilvánulással, amely akár a legcsekélyebb mértékben bármely vádlott érdekét szolgálta volna. Az is csak ritkán fordult elő – legalábbis azon periratok között, amelyeket láttam –, hogy a vádlottak, esetünkben a Forradalmi Bizottság egykori tagjai egymást támogató vallomásokat tettek, s ezzel az ügyész dolgát igencsak megnehezítették, a bíróság is alig talált fogást rajtuk. Mi több, a tárgyalás során a bíróban tisztelet ébredt több vádlott iránt!

A szerző a perek elemzését is elvégzi (főleg az *Epilógusban*), és kimutatja, hogy a hatalom voltaképpen öngölt lött a Forradalmi Bizottság tagjai elleni perrel, hiszen a történetek inkább megnehezítették, fékeztek a konszolidációt, és erősítették az MSZMP-vel szembeni ellenérzést. Értékelése szerint a nyomozók ebben az ügyben mindvégig dilettáns módon jártak el. Elfoglultságukat, légből kapott következtetéseiket a vádirat összeállítója is átvette, így „egyenesen fércmunkát” tett le az asztalra. Ellenben a bíróság a konkrét cselekedetek megítélésére koncentrált. Így a forradalmi szervezetek tevékenységét lényegesen pozitívabbnak ítélte. Egy eljárás megítélésének ilyen változása távolról sem tipikus, eddig kutatásaim során hasonló esetet nem tapasztaltam.

A szerző említést tesz statáriális eljárásokról, amelyek főleg a fegyverrejtegetőket fenyegették. Akadtak tragikomikus és balserencsés esetek. Az utóbbiak közé leginkább az az alkalom sorolható, amikor egy munkásnál a karhatalmisták olyan fegyvert

találtak, amely már hónapokkal a forradalom előtt is a padlásán hevert. Ez a fegyver egy tisztól származott, aki részegen eldobta. A munkás hazavitte, de nem nyílt módja visszaadni a gazdájának, beszolgáltatásával pedig súlyosan ártott volna neki. Így ítélték el tíz évre, 1957-ben.

A megtorlás fontos részesei voltak a munkásőrök. Tettvágyukra mi sem jellemzőbb, mint az a példa, amelyet Feitl megemlít: a villamosra váró embereket – mint holmi csoportosulást – igazoltatni kezdték.

A kötetben a forradalom egyes XVIII. kerületi személyiségeinek jellemvonásai is megmutatkoznak. Különösen érdekes a korábban már említett rendőrkapitány, Pap Sándor alezredes esete. Pap a helyi MDP-székház ostromakor – noha korábban a pártfunkcionáriusokat ellátta fegyverrel és rendőri segítséggel – a tömeget támogatta, hihetőleg a vérontás elkerülése érdekében. Ahogy a kötetből kiderül, a forradalom leverése után belépett az MSZMP-be, sőt komoly pártfunkciót is kapott, amellet hogy a beosztását is megtartotta. Utóbb, a vizsgálatok idején azonban őt is meggyanúsították, de végül fegyelmivel és nyugdíjazással megszúta.

A felkelők közül talán Tutsch József volt a legkülönösebb személyiség. Az első szovjet bevonuláskor – az ő vallomása szerint – félrevezette a szovjeteket, akik így letértek a Budapest központjába vezető útról. Részt vett a barikádépítésben, a kerületi pártház ostromában, majd a novemberi fegyveres ellenállásban. Számomra meglepő, hogy a hatóságok nem tudták rábizonyítani a Köztársaság téri eseményekben való részvételét, hiszen erről fotó is készült. Mindenesetre 1957 februárjában beszervezték. Jelentései valószínűleg igen csekély hírértékkel szolgáltak, emellett többször is dekonspirálta magát. Mindezekért elindították elene az eljárást. A szerző azt is megemlíti, hogy igyekezett másoknak nem ártani, ugyanakkor „vallomásai már-már vakmerően őszinték” voltak. Halálra ítélték és kivégezték.

A fentiekén túlmenően számos más kerületi történések is szerepelnek a kötetben 1956 kapcsán. Például az, milyen út- és épületkárok keletkeztek a harcok következményeként, kiket értek csekélyebb retorziók, kirúgások stb. De még olyan részletekről is

kaphatunk információkat, 1957 tavaszán mennyire ugrott meg 1956 tavaszához képest a hittanra beiratkozások száma.

Összességében elmondható, hogy Feitl István rendkívül alapos és szakszerű történészi munkát végzett. Ám a kötet szerkesztése, sajnos, távolról sincs ezzel arányban. A mű olvasása nehézkes, részben amiatt, hogy a mikrotörténetek főszövege lábjegyzetbe illő részletekkel (például a jegyzőkönyvek dátumával) van terhelve, de felépítése egyébként sem könnyen áttekinthető. Ezt összegzésekkel, táblázatokkal orvosolni lehetett volna. Leginkább azonban a névmutató hiányzik.

Eörsi László

Gorbacsovról – előítéletek nélkül*

Dalos György ebben az írásában a Szovjetunió és Oroszország, s egyben a kelet- és közép-európai országok történetének fontos és izgalmas korszakát vizsgálja. Mint tudjuk, az ábrázolt folyamatban a legfontosabb szereplő Mihail Gorbacsov volt. Ehhez mindjárt hozzá kell tennem, hogy Dalos a korszakot igen nagy anyag (sok esetben, azt hiszem, mások által egyáltalán nem ismert, perdöntő forrásanyagok) alapján írta meg. Azt is hangsúlyozni kell, hogy Gorbacsov iránti nagy empátiával érezte, milyen nehézségekkel került szembe a politikus, és azt is, mennyire az ország javára igyekezett dönteni és határozatokat hozni. Magyar nyelven, úgy hiszem, Dalos könyve az első komoly, mérvadó Gorbacsov-életrajz... Kicsit előreszaladva adódik a mondat befejezése: alighanem nem is az utolsó.

Az elmondottak alapján úgy vélem: az egyedüli tisztességes eljárás, ha azt követjük nyomon, miként mutatja be „hővét” Dalos az egyes időszakokban. A szerző egy nagy „felütés” után gondos kronológiai sorrendben követi nyomon életútját. A „felütés” az 1991. augusztusi puccs, amely váratlanul érte Gorbacsovot, és amely után a főtitkár már nem volt ura sem az Oroszországban, sem a Szovjetunióban, sem az SZKP-ban zajló eseményeknek. Dalos jól érzékelteti a puccs drámai személyes és országos összefüggéseit. Sok kérdést vet föl és hagy nyitva ezzel kapcsolatban – de hiányérzetemre és kérdéseimre majd később térek vissza. Először, bevezet-

* DALOS György: *Gorbacsov. Ember és hatalom*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2011. 259 p.

tő szavaimhoz híven, magát a könyvet és Dalos érdemeit kívánom ismertetni.

Az első fejezetek az ifjú Gorbacsovot mutatják be. Megtudhatjuk, hogy az 1931-ben Dél-Oroszországban született, mezőgazdasági környezetben nevelkedett Gorbacsov kombájnosként lett az SZK(b) P tagja. Innen óriási ugrással került a Lomonoszov Egyetemre, ahol jogi tanulmányokat folytatott. Itt védte meg diplomamunkáját, amelyet Dalos ugyancsak bemutat. Ez a dolgozat igen jellemző Gorbacsov akkori gondolkodására, de igazából nem játszott szerepet élete alakulásában. Annál fontosabb, hogy itt ismerkedett meg Raiszával, akivel hamarosan összeházasodtak. Dalos gondosan ismerteti egyetemi életkörülményeiket, pályáivuk kezdetét.

1955–1962 között Gorbacsov Sztavropol város, majd a megye Komszomol-titkára lett. Ez azért volt jelentős poszt, mert ennek révén ismerkedhetett meg az SZKP több akkori vezetőjével: Leonyid Brezsnyevvel, Mihail Szuszlovval, Jurij Andropovval és másokkal. Kisebb szolgálatokat is tett nekik, és – ahogy Dalos meggyőzően bizonyítja – megkedvelték a jó beszédű, kedves és mozgékony fiatalembert. A könyv egyik érdekességeként a szerző rámutat: ugyancsak 1931–1932-ben született a kor két másik kulcsszereplője, Borisz Jelcin és Nyikolaj Rizskov, Jelcin szintén az uráli területen, de munkáscsaládban: először kőműves volt, majd elvégezte az építészeti egyetemet, és ezen a vidéken már befolyásos „közép-káder” lett. Kortárs volt Rizskov is, aki szintén az uráli vidékről származott, szintén munkáscsaládból. Hegesztőmunkásként kezdte, az egyetemet ő is elvégezte, és mint ismeretes, Gorbacsov, a későbbi főtitkár mellett a Szovjetunió miniszterelnöke lett.

Visszatérve Gorbacsovhoz, először Brezsnyev figyelt föl rá. Így került be a moszkvai pártközpontba, kezdetben mint a mezőgazdaság fejlesztéséért felelős titkár. Itt jelezni kell: a könyvből nem derül ki, milyen sikerrel végezte ezt a munkát. Hiszen jól ismert, hogy ezen a téren senki sem tudott jeleskedni, sőt a rossz nyelvek szerint, ha valakinek ki akarták törni a nyakát, erre a területre állították. Az bizonyos, hogy ekkoriban nem történt baja, sőt Andropov főtitkársága alatt pozíciója megerősödött.

Bizonyos éveket és alfejezeteket átugorva most ott folytatnám, amikor Gorbacsovot 1980-ban az SZKP Elnökségének tagjává vá-

lasztották. 1984-ben már ő tárgyalta külföldön az ország nevében, többek között Margaret Thatcherrel. Ám az igazi történet csak ezután kezdődik. Gorbacsov nevét még nagyon kevesen ismerték, amikor sokak szemében, még az ő számára is váratlanul, az akkori főtitkár, az idős és beteg Nyikolaj Csernyenko halála után, 1985-ben megválasztották az SZKP főtitkárának, az ország első emberének.

Gorbacsov ifjonti lendülettel és nagy reményekkel foglalta el új posztját. Noha már nem volt egészen fiatal, 54 éves, a központi apparátusban eltöltött évek után mégis sok minden váratlanul érte. Tegyük hozzá: ez a váratlanság végigkísérte a további években is, egészen 1991-es lemondásáig és visszavonulásáig. Az első váratlan csapás akkor érte, amikor tájékoztatták az ország költségvetési helyzetéről, a hatalmas hiányról. Első reakciója, ahogy Dalos kiemeli, az volt, hogy bizonyos teherterelektől kívánt megszabadulni, elsőként a nyugat-európai kommunista pártok segélyezésétől. Ez Dalos információi szerint nem volt nagy összeg, de Gorbacsov értéktétele szerint, amit közeli munkatársaival megosztott, ezek a pártok már kevés támaszt nyújtottak a Szovjetuniónak. (A döntést, okait és következményeit persze lehet vitatni, de a szerző itt lezárta ezt az összefüggést.)

Hamarosan sor került – először szemléletileg, Gorbacsov fejében és szándékaiban, majd a valóságban is – arra, hogy a kelet- és közép-európai országokat is „leírja”, amennyiben a nekik nyújtott létfontosságú szállításokat és pénzügyi segélyeket úgyszintén csökkentette. Dalos jól érzékelteti, hogy az ország lakossága erre a csökkentésre nagyon is „vevő volt”, mivel a közvélemény szerint ezek az országok eddig a Szovjetunió „kitartottai” voltak, ráadásul ezeket a népeket hálátlannak tartották a Szovjetunióval szemben. Ez utóbbi lépés az Elnökségben kiváltott kisebb vitákat, de komoly ellenállást nem.

Más volt a helyzet a belső fronton, a nagy ország határain belül. Gorbacsov eleinte rengeteg energiát és időt fektetett különböző szinteken a kádercserékre, hogy szűkebb környezetében, az Elnökségben és a hadsereg élén biztos háttérrel teremtsen magának. Ezeket az erőfeszítéseket felesége, Raisza is nagyon fontosnak ítélte. A káderek kiválasztásához Gorbacsovnak és neki sem

volt mindig jó szeme; ez néhány éven belül számára végzetesen ki is derült. Jelcin kivétel volt: az ő Gorbacsovval szembeni érzelmeit, törekvéseit mindketten helyesen ítélték meg, és ezt Dalos meggyőzően mutatja be. Raisza mindvégig hű társa volt a főtítkárnak. A kötet szerzője erre sokszor tér ki, többször idézve Raisza önéletrajzát. Elmulasztja azonban értelmezni azt, hogy az orosz lakosság körében Raisza nem volt népszerű. Ennek több oka is volt, külföldön őt is kedvezőbben fogadták.

Az igazi bajok a nemzetek és a nemzetiségek belső frontján robbantak ki. Erre előbb Kazahsztánban került sor, ahol orosz–kazah ellentétek keletkeztek, amikor Gorbacsov új, orosz nemzetiségű „első embert” nevezett ki Kazahsztánba. Ezzel darázsfaszekbe nyúlt, az eredmény pedig számára is váratlan és megdöbbentő volt. Rövidesen követte ezt az örmény–azeri ellentétnek a szó szoros értelmében véres kirobbanása, amely elhúzódoó jelleget öltött. Mint Dalos idézi, Gorbacsov ekkor mondta barátai és segítőitársai körében: „Magam sem tudom, hogy mit tegyek.”

Gorbacsov ekkoriban, 1987-ben hirdette meg a peresztrojkát, majd rövidesen a glasznosztyot. Az előző nagy téma lett. Dalos visszatérően foglalkozik a peresztrojka támogatóival, de a pártapparátuson belül – illetve, ahogyan többször is nevezi, a nómenklatúra köreiben – fellépő belső ellenzékével is. Itt két közbevetett megjegyzést kell tennem. Azt, hogy mi is volt ez a nómenklatúra, a könyv olvasói bizonyára tudják. De hogy ez a nómenklatúra mekkora volt, milyen mélyre nyúlt, mennyiben volt képes szabotálni és ellenállni, az tulajdonképpen ködös marad. A másik, lényegesebb megjegyzés, hogy sem Gorbacsov, de ebben az esetben Dalos sem tudta – legalábbis számomra – tisztázni, mit is jelentett a peresztrojka, melyek voltak Gorbacsov konkrét célkitűzései, és mit valósított meg belőlük. Ha úgy tetszik, negatív megjegyzésként hozzáfűzhetem, mint aki akkoriban több évig Moszkvában éltem, hogy már akkor – messze nem csak a „nómenklatúra” köreiben – el-elhangzott a „katasztrojka” kifejezés is, amely a könyv hasábjain nem jelenik meg.

A glasznoszty fogalma világos; e téren a Gorbacsov-korszak tényleg sok pozitív eredményt hozott. Ám ennek is megvolt a maga mozgása, a könyv ezt nyomon is követi. Legfeljebb azt lehetett vol-

na még jobban hangsúlyozni – amiről a szerző maga is megemlékezik, csak a folyamat bemutatása nem elég világos –, hogy ez valójában Hruscsovval kezdődött, és Brezsnyev éveiben sem lehetett maradéktalanul lezárni és eltorlaszolni. Arra Dalos kitér, hogy ez mit jelentett az irodalom frontján, hogy például Gorbacsov, bizonyos ellenállást leküzdvé, kaput nyitott Szaharovnak is.

Erőfeszítései mégis elsősorban a nemzetiségi, nemzeti ellentétek ismételt robbanásai nyomán szenvedtek újabb vereségeket, ezúttal, már 1988-ban, Grúziában. A grúziai konfliktus méretei még nagyobbak voltak, mint a korábbiaké, a szovjet vezetésben is jobban kiéleződtek az ellentétek, és már fölvetették Grúzia önállóságra való törekvését is. Mindezt Dalos jól érzékelteti. Amit szerintem csak részben sikerült megvilágítania, az a belső front két másik területe. Az egyik Jelcin lázadása volt 1988-ban. Azt Dalos jól, meggyőzően írja le, miként és hol következett be a lázadás. Szerintem az marad homályban, hogy Jelcin ekkor már nem „magányos harcos”. Olyan nimbusz veszi körül, hogy ő az, aki az emberek szociális jólétéért fölemeli a szavát, nagyobb tényleges demokráciát ígér. Itt kell jeleznem, hogy az, amit Dalos későbbre, 1989–1990-re exponál (az üzletek ürességét, a közellátás fájdalmas hiányosságait), szerintem az egész Gorbacsov-időszakot végigkísérte. Ennek az érzékeltetése nélkül pedig megmagyarázhatatlan Gorbacsov hazai népszerűségének a megkopása – három-négy éven belül. Ide tartozik két egykori jeles szereplő szomorkás megnyilatkozása. Az egyik Ligacsové, aki az Elnökség tagja, és kezdetben Gorbacsov erős és befolyásos támasza volt. Ám néhány csörte és év után, még 1988-ban jelentette ki a gorbacsovi vezetésről, hogy „gyenge” (*szlabovlasztyije*), amit Dalos idéz is. A másik Kádár János, aki ugyanabban az évben, amikor végeredményben Gorbacsov mondatja le, kijelenti bizalmas körben, hogy „Gorbacsov felszínes, és nem gondolja végig a dolgokat”. Mindkét keserű felismerésben – úgy tűnik – nagyon sok az igazság.

S következtek a valóban végzetes balti események, a balti országok teljes és végleges leválásának folyamata, ami vérontással is járt. Gorbacsov rosszul ítélte meg a balti ellenállás mélységét és az önállósodási törekvés erejét. Ezt rossz döntések is követték, s Dalos jól megvilágítja a folyamatot. Mindez már a Szovjetunió

„széleinek” a leválása felé mutatott. Gorbacsov 1990–1991-ben kétségbeesett erőfeszítéseket tett a Szovjetunió megőrzésére vagy legalább érdemi szövetségi egységének a fenntartására. Ezeket a gondolatait és lépéseit az olvasó jól nyomon követheti a könyvben – egészen Gorbacsov végső kudarcáig, a jecini hatalomátvételig.

A könyv bemutatása kapcsán ki kell térnem néhány olyan pontra, ahol a szerző, úgy vélem, tévedett, vagy hibát követett el. Dalos meggyőzően fejti ki, hogy Gorbacsov gondolatvilágában a hivatkozási alap és az „irányító fénysugár” mindig Lenin volt. Így volt ez a nemzeti önrendelkezés kérdésében is. Gorbacsov számára ez többször végzetesnek bizonyult, amikor másba ütközött, mint amit várt, remélt. Dalos e vonatkozásban utal arra, hogy a finneknek az önrendelkezést, az önállóságot Lenin adta meg, az októberi forradalom után. Ez nem egészen így van. A finnek régen, még a cári rendszerben elnyerték az autonómiát. (1906-ban a finn parlamentben szociáldemokrata többség született, nagyon sok női képviselővel.) Azután az 1917. februári forradalom után Finnországban is kirobbant az elhúzódozó polgárháború, amelynek a végén, mivel ebbe Szovjet-Oroszország nem avatkozott be, Finnország még az októberi forradalom előtt de facto függetlenné vált. Dalos azt is fölidézi, Lenin mennyire megütközött, és milyen élesen bírálta Sztálin és Ordzonikidze durva fellépését Grúziában. Csakhogy Grúziában 1917-től létrejött a mára már elfelejtett mensevik köztársaság, amelyet 1921-ben – vagyis még Lenin életében – a Vörös Hadsereg tört le. A durva sztálini fellépésre már ez után került sor. Vagyis már Lenin is beleütközött az elvek és a szándékok, illetve a valóság ellentmondásába. Erre más példát is föl lehetne hozni.

A következő tévedés vagy leegyszerűsítés a mezőgazdaság helyzetét érinti. Dalos megemlíti, hogy az első visszaesés még közismerten a hadikommunizmus idejére esik, majd a következő időpontot a kolhozosítás éveiben említi, ehhez kapcsolja a „nagy éhínséget” is. Ez a megközelítés nagyon bevett, de aligha pontos. A nagy éhség Ukrajnában az 1920-as évek elején pusztított, a mezőgazdasági termeléssel pedig mindvégig gondok voltak, nem csak a kolhozosítással kapcsolatban. Az 1990-es évektől sok helyütt még szörnyűbb viszonyok keletkeztek.

Egy másik félrevezető és leegyszerűsítő állításba ütközünk a balti válsággal kapcsolatban. Dalos nemcsak azt ismerteti, hogy 1939–1940 milyen traumát okozott a balti népeknek, hanem leír egy mondatot, amely szerint korábban, a két világháború között ezekben az országokban parlamentáris rendszer működött. Ez ismét nagy túlzás. A magyarországiakhoz hasonlóan az ottani állapotokról is lesújtóan írt Miroslav Krleža, a *Szocializmus* hasábjain pedig többször is Rónai Zoltán.

Végezetül kitérek néhány kérdésre, amelyekkel kapcsolatban hiányérzetem támadt és maradt. Az egyszerűbb ezek közül valószínűleg Rizskov kérdése. Dalos könyvében Rizskov csak egyszer szólal meg egy elnökségi ülésen, eléggé karakterisztikusan. Ezen kívül nevével csak egy ízben találkozhatunk, mégpedig abban a formában, hogy Gorbacsov gondolkodik a „technokrata” Rizskov leváltásáról. Ennél minden bizonnyal többet érdemelt volna, hiszen Gorbacsov mellett végig ő volt a miniszterelnök. Ez önmagában is helyet igényelt volna, de ismereteim szerint Rizskovnak is voltak kritikus meglátásai. Önéletrajzát tudtommal Magyarországon még senki sem ismertette.

Alapkérdésként vetődik föl, hogy a szerző nem ismerhette – és feltehetően más szerzők, sőt Gorbacsov közvetlen munkatársai sem – Gorbacsov legbensőbb gondolatait. Ehhez két nagyon lényeges, egymással gyökeresen szemben álló mozzanatot idéznék föl saját emlékeimből Gorbacsovval kapcsolatban. Dalos emlékeztet arra, hogy Gorbacsov még 1985-ben, frissen, legelső országvezetői periódusában Párizsban járt. Nemcsak ottani politikai vezetőkkel találkozott és tárgyalt, hanem a Sorbonne-on is megfordult. Nagy előadást tartott, és utána szimultán vitafórumot vezetett le, amelyet a francia televízió is közvetített vagy másfél óra hosszan. Záporoztak a kérdések, és Gorbacsov, remek formában, tartotta magát. A legprovokatívabb kérdésekre is magabiztosan és derűlátóan válaszolt. Mind előadásának, mind válaszainak lényege az volt, hogy a Szovjetunióban „tovább lehet építeni” a szocializmust. Nagy tapsokat kapott a francia ifjúságtól is. Azután alig három évvel később, Németországban járva, ugyancsak megszólalhatott, ezúttal a német televízió adásában. Nagy megdöbbenéssel hallottam őt magát beszélni arról, hogy kezdettől meg volt győződve róla,

vagy ha úgy tetszik, rájött arra, hogy a „szocializmus” fenntarthatatlan az országban. Ez alapkérdés, és hogy melyik Gorbacsov az igazi, arra alighanem nagyon nehéz válaszolni. Talán mind a kettő. Mindenesetre Dalos erre a kérdésre ebben a könyvében nem válaszol.

Több részletkérdést is föl lehetne még vetni, amelyek homályban maradnak. Ide kívánczik például néhány szó Gorbacsov kelet-európai kapcsolatairól és a régió megítéléséről. Említettem, hogy Dalos rámutat: Gorbacsov már főtítkársága első évében „rájött”, hogy Kelet-Európáról le kell mondani. Később mégis még több látogatást tett itt. Voltak a térségben olyan vezetők, akiket nem szívelt, mint Erich Honecker, Todor Zsivkov és Gustav Husák, míg másokkal rokonszenvezett. Ide tartozott Wojciech Jaruzelski; őt, valamint Lengyelországot valamelyest támogatta is. Dalos megemlíti, hogy az NDK-ban ilyen volt Egon Krenz, de hogy őt támogatta-e Gorbacsov és miként, az ugyanúgy homályban marad, miként Grósz Károllyal való kapcsolata is, pedig ez magyar szempontból igazán földerítendő lenne. Számomra, és valószínűleg többek számára azt is érdekes volna olvasni, milyenek voltak Gorbacsov kapcsolatai a Szocialista Internacionáléval vagy a francia Mitterrand-kormányokkal.

Könyvismertetésemet mégiscsak azzal kell zárnom, hogy Dalos igen nagy fába vágta a fejszét. A könyv méltán számíthat sikerre, mert a magyar olvasóhoz közel hozza mind a fontos történeti korszakot, mind Gorbacsov személyét. Epilógusában Dalos felhívja a figyelmet arra az ellentmondásra, hogy Gorbacsov Nyugaton nagyon népszerű volt és maradt, míg otthon, Oroszországban nem az. Erre példát is hoz. Ámde ez utóbbinak a magyarázata, úgy érzem, sovány, ami eddigi ismertetésemből is, azt hiszem, kiderült. A szerzőnek, gondolom, ennek a megvilágításához is elég anyaga lehetett, ámde a könyvek terjedelme, főleg nálunk, véges. Úgy hiszem, hosszabb ideig magyar nyelven nem születik újabb Gorbacsov-életrajz, de Dalos könyvéhez mindenki biztonsággal nyúlhat, igazán kitűnő munkát adott közre.